कुमिधारहस्यम्

१२५४

न्यायसिद्धान्तरहस्य
२९५

१७६८ [illegible]

अभिध॰ श्रीगणेशायनमः॥ ननुवेदस्साक्षादेवप्रवर्त्तयतुकिंद्वारेणभवतुवाद्वारंस्यन्यदेवाहिकिंचिदिष्टविषयत्विय
१ द्विचेछांविनानप्रवृत्तिः विधिज्ञानानंतरमिछानुभूयतेतदासैवव्यापारोस्तुकिमांतरालिकेनज्ञाने
। नतथाचप्रवृत्तिमूलत्वंवेदस्यप्रवर्त्तकेज्ञानजनकत्वेनभवतीतिकथमुक्तमित्याशंक्याहप्रवृत्तिज
प्रयोजकत्वं४ नकत्वमित्यादिजनकत्वंसाक्षाद्वदजनकस्येतितथात्वेऽग्रहीतसंकेतादेरपिप्रवृत्त्यापत्तेरिति
भावः नेछेतिजनयितुंशक्यतइतिशेषः क्वचित्तथैवपाठः अन्यथातत्रसामर्थ्येअतिप्रसंगादितिअ
ग्रहीतसंकेतस्यापीछायत्तेरित्यर्थः इछायांसंकेतज्ञानस्यकारणत्वकल्पनंचगुरुतरमप्रामाणि
कंचेतिभावः अन्यत्रज्ञानान्यतद्वारत्वेनइछाजननेद्वारत्वेनपारिशेष्यात्ज्ञानातिरिक्ताद्वारक
त्वेसतिसद्वारकत्वरूपात्द्वारंइछाजननेद्वारंअभिधासंकल्पादीनांसमुच्चितानांप्रवर्त्तकत्वं१ क
स्यैवमतामिति भ्रमनिराकारणायमतभेदंस्पष्टयतितत्राभिधेत्यादिनाअभिधाज्ञानस्यप्रवर्त्त हेरंब
१

कृत्वेतद्वाच्यकस्य लिङादेः कथं प्रवर्त्तकतेति शंकां निराचिकीर्षुणा तस्यालिङ्ः वाच्यत्वमभिहि
तं प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्त्तकशब्दरूपकर्तृव्यापार इत्यर्थः तथा च स्वर्गकामो यजेताऽहरहः संध्या
मुपासीतेत्यादिवाक्यानां क्रियाया इष्टसाधनत्वावोधकत्वेपि तत्र प्रवर्त्तकत्वमक्षतं कर्त्रैत
द्व्यापाराधीनप्रवृत्तावि‌ष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वान्‌राजाज्ञाद्विविषयत्वे राजन्यफले
प्रवर्त्तमानपुरुषस्येच्छां वि[illegible]ना राजा मामत्र प्रवर्त्तयतीति ज्ञानात्तादृशक्रियायां प्रवृत्तिद
र्शनात् तादृशप्रवर्त्तनोत्तरं धार्मिकतेत्तत्क्रियानुकूलप्रयत्नसुसाहकव्यापारवत्ताज्ञानघटितसा स्य
मय्याः पथ्यकूपयोजकत्वावधारणात् क्रियाविशेषे स्वकृतसाध्यताधीदशायामप्रवृत्ति
रपि इष्ट[illegible]शवारणाद्विरहादेव तादृशाधियः तत्क्रियायाः स्वकृतौ साधनताज्ञानविरहेपि त्वा पि
ती तदिष्टसाधनतावत्कृतिसाध्यतापि नैतन्मते विध्यर्थः निष्फलतया ज्ञाते चेत्सर्वहना दोषनि

अभि० नादिवाक्यात्प्रवृत्त्यनुदयोवलवद्द्वेषेणप्रतिवंधाद्देवसंध्यावंदनादेः कष्टत्वेपिनतत्रवलवद्द्वेषः तदक
२ रणेऽनिष्टजनकत्वाभिसंधेः एवंराजाज्ञात्वादिस्वत्वेपिनचवेदचक्षुःपुरुषव्यापारस्यवेदस्यापौरुष
स्यज्ञानादेवराजाज्ञादिज्ञानादिवैदिककर्मणिप्रवृत्तिरस्तुकिमर्थमभिधारूपशब्दव्यापारइ
तिवाच्यंवेदस्यापौरुषेयत्वज्ञानदशायामपिततःप्रवृत्तेरितिभावः भावनाया आख्यातसामा
न्यार्थत्वेपिनशब्दभावनारूपायाअभिधायाः असाधारणलिङाद्यर्थत्वविरोधइत्याहद्वि
विधेतितथाचप्रवृत्तिरूपायाअर्थभावनायाएवाख्यातसामान्यार्थत्वान्नोक्तविरोधइति
भावः नचाख्यातसामान्यस्यभावनात्वेनैकशक्त्यैवनिर्वाहेकिंशब्दभावनायांशक्त्यंतरकल्पने
नेतिवाच्यंप्रवर्त्तकस्यशब्दोमांप्रवर्त्तयतीतिज्ञानस्याभिधाविषयकस्यनिर्वाहायशब्दांतर्भा
वेणाभिधायांपृथक्शक्तेरेवश्यकत्वात् नचशाब्दबोधेतुल्यवित्तिवेद्यतयाभानस्यायामा हेरंब
२

णिकतयाशाब्दभावनात्वेन शक्यापि शाब्दधर्मिकं प्रवर्त्तनावत्तावगाहि कल्पिताकारज्ञानं न निर्व
हतीति वाच्यं अन्यधर्मिकस्वप्रवर्त्तनावत्त्वज्ञानस्येव स्वधर्मिकान्याधीनप्रवृत्तिमत्ताज्ञानस्या
पि प्रवर्त्तकतया स्वर्गकामः शब्देन प्रवर्त्तित इति शाब्दबोधस्य प्रवृत्तिनिर्वाहकत्वात् तादृशबो
धानंतरं शब्दविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य संभवात् स्वविशिष्यस्वविशेष्यकं ज्ञानस्य स्वप्रवर्त्त य
कतया ज्ञानांतरस्वीकारस्यावश्यकत्वात् एकशक्त्युपस्थापितयोः परस्परमन्वयस्यायुत्प
न्नतयाऽर्थभावनोपरक्तशाब्दभावनाज्ञाननिर्वाहार्थमपि शाब्दभावनायां पृथक् शक्तेराव
श्यकता बोध्या तादृश एव [redacted] बोधः प्रवर्त्तक इत्यस्येव्युत्पत्तौ भविष्यति भावनायाः द्वैविध्येपि अं
शत्रयवत्त्वमुपपादयति साचेति साऽर्थभावना। शाब्दभावनाया अंशत्रयवत्ताया अग्रे वक्ष्य
माणत्वात् तया भावनासामान्यपरत्वे पौनरुक्त्यापत्तेः अथवा भावनासामान्यपर एव तच्छब्दः शा

अभिधा० द्भावनाया अंशत्रयं स्वेसंवादं दर्शयितुं तस्यास्तथात्वमग्रेऽनुवदिष्यति कर्मभाव्यं तच्चार्थभावना
याः स्वर्गादिरूपं फलं शब्दभावनायास्तु अर्थभावनापदवाच्या प्रवृत्तिरेव सा अग्रे व्यक्तीभविष्यति क
३ रणमर्थभावनाया यागादिरेव तन्मते धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वयात् अत एवाग्निष्टो
३ मारव्येर्यागैः स्वर्गाख्यं फलं भावयेत् स्वर्गकाम इत्याकारकं विध्यर्थबोधस्य सकलतंत्रिकानु
मतात्फलेः स्वर्गादिफलभावकत्वं यागादिद्वारे लिङ्गते क्रियानुकूलत्वलाभः इत्युक्तप्रवर्तकज्ञान
निर्वाहः सच परंपरासाधनत्वघटकतया शाब्द आर्थ एव वा यचलीसाद्दावविपाके न विकिर्तिभा
वयतीत्याकारक एवान्वयबोधस्तन्मते० तत्रश्च न प्रवृत्तिः प्रवर्तनायास्तदविणवत्वात् यागादेः
फलिजन्यस्य फलावकरणत्वेपि फलोत्पत्तस फलव्यापाररूपभावनैकदेशे उपसत्तौ करणतया हेरव० ३
भावनाकरणत्वप्रवादः यागैः स्वर्गं भावयेदित्यादि विधिस्वर्थविवरणे पिधात्वर्थ भवन एवतत्ती

पार्थकरणत्वान्वयात् शाब्दभावनायाः करणांशत्वि ग्रहइत्याग्रेस्फुटं इति कर्त्तव्यताश्रयाजाद्यंगप
पाठी अर्थ[redacted]भावनयास्वर्गादिफलजननेसहकारिणी साचेत्स्यभावनासामान्यपरत्वेशब्द
भावनासहकारित्वेनवक्ष्यमाणोपरोचनाद्युपलक्षणी[redacted]यात तत्सापेक्षत्वंचभावनायास्तद्बो
धकाकांक्षाजानकोपस्थितिविषयत्वंभावनात्वेनभावनायाःशब्दादुपस्थितौ किंभाव्यंकेनभा
व्यंकथंभाव्यंइत्साकांक्षोदयात्नतुस्वर्गादिजननेतत्रितयसहकृतत्वंतत्सापेक्षत्वंस्वर्गेजननी दिके फलं
येतत्रितयांतर्गतस्वर्गादिरूपभाव्यस्यसहकारित्वासंभवात् अन्यथा आकांक्षाविरहे स्वर्गा स्वर्गादिफला
दिकं आदिपदात्करणसहकारिणोः परिग्रहः न भावयेत्नान्वीयात् अथवान भावयेत् न बोध
येत् वेदइत्यस्यापातार्थे उक्तभावनारूपस्य अर्थभावनाशब्द भावनेतिविशेषव्यपदेशाबीजंद
र्शयतितत्राद्येतितत्र तयोर्मध्ये[redacted]आद्या प्रथमोक्ता अर्थभावना अर्थविषयत्वेनस्वोपरण्या

त्यस्य१

अभिधा पकारख्यातसमभिव्याहृतधात्वर्थयागाद्यनुकूलत्वेन विषयत्वे नैॅयथाश्रुतार्थेन साधुः निर्वि
४ षयकस्याचेतनकर्तृव्यापारस्याप्यनुपदमर्थभावनात्वोपगमेन विरोधात्। अर्थभावनायाः
त्म प्रवृत्तिमात्रौकत्वे रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य तदर्थकतानुपपत्तेरत आह फ,लो ससनु
कूलेति फले क्रियारूपं व्यापारो सत्ती सपिक्कचिसाठः तत्रापि व्यापारः क्रियात्मकः तदुसस
नुकूलव्यापाररूपकर्तृपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्ममात्रमित्यर्थः मात्रपदं कृत्स्नार्थकं क
र्तृचंकर्तृपदार्थश्च चेतनश्चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादिपुरुषः अचेतनो रथादिरि रिरथोग
च्छतीत्यादाविति शेषः तथा च रथादिनिष्ठगमनाद्यात्मकक्रियानुकूलनोदनादिरूपव्यापारस्या
पि कर्तृशक्तितयाऽर्थभावनात्वमक्षतमिति रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्याख्यातस्यार्थभावना
बोधकत्वोपपत्तिरिति भावः तद्ॅऽभिधारूपाभावान्नाशब्दभावनापदवाच्येति शब्दस्य हेरंब
४

न्या१

न्यांअर्थभावनाप्

भावनाइतिविग्रहेतदुत्पत्तिस्तस्य तद्व्यापारत्वस्य च संबंधत्वेन षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः अर्थभावनाया
आख्यातसामान्यार्थत्वे शब्दभावनाया आख्यातविशेषलिङाद्यर्थत्वेन द्वकारिकासंवादमाह
तदुक्तमिति अभिधा भावनामिति अभिदधातीत्यभिधा शब्दस्तद्भावनामित्यर्थः अभिधा
मित्यस्य समस्तपाठेऽभिधानाम्नीं भावनामित्यर्थः लिङादयः आहुः ब्रुवते शक्तिरत्रकूलोर्थः
अन्यां एतेनाख्यातसामान्यार्थत्वविरहः स्पष्टीकृतः अन्याऽभिधातोन्या गोचरोर्थः अर्थात्मे
त्यत्रात्मपदस्य स्वरूपार्थकत्वं न संभवति अर्थपदस्य धात्वर्थपरत्वात् तदनुकूलव्यापाररूप
भावनायास्तदनात्मकत्वादित्यतो व्याचष्टे अर्थात्मत्वमिति अर्थगोचरत्वं अर्थानुकूलत्वं इत्थं
शब्दयवतीति इत्याकारकाकांक्षोत्थापककर्मकरणनिर्वाहकरूपां शब्दयवतीत्यर्थः ॥ लिङोभि
धेयत्वषष्ठ्यर्थनिरूपितत्वान्वयिव्यापारत्वविशिष्टबोधकपदं शरयन्त्याचष्टे लिङ इति लि

अभिधा० ङ्‌ निष्ठोऽवश्याभ्युपेयइत्यपि कारणं कथमभ्युपेयइत्याकांक्षायांस्वयमभिधासाधकव्याप्तिप्रदर्श
५ नीयशाब्दबोधादिरूपव्यापारमादायसिद्धसाधनवारणायस्वनिष्ठव्यापारजनकत्वस्यव्या
5 प्तिर्दर्शनीयातत्रस्वनिष्ठत्वगर्भप्रतिज्ञायामेवसंगच्छतेइतिलिङ्गादिपक्षकतादृशप्रतिज्ञैव
ङ् प्रयोक्तव्येतिलिङ्भाष्यलिङ्‌निष्ठैंसूक्तंव्याप्तिंदर्शयतिकरणस्येतिदृष्टमितितथाचयत्स्वभिन्नस
त मवेतयत्कार्यंप्रतिकरणंतत्कार्यानुकूलस्वनिष्ठव्यापारजनकमितिव्याप्तेर्लिङ्गनिष्ठस्याभि
धारूपव्यापारस्यावश्यकत्वमितिभावः दंडकाष्ठादेरिति दंडस्यचक्रनिष्ठभ्रमिजनकत्वंकाष्ठ
स्यतडुलावयवनिष्ठसंयोगविशेषरूपविक्लित्तिजनकत्वमितियथासंख्यान्वयोदृष्टव्यः स्य
दः चक्रतोदनाद्यनुकूलक्रियाज्वलनोवह्निः ननुकरणत्वंफलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वंत हरव
रूपव्या च्चाभिधादिव्यापारेऽस्तीतितत्रप्रवत्त्वादिकार्यानुकूलव्यापारानभ्युपगमेव्यभिचारः तदभ्युपग ५

मेचानवस्थाइत्याशंकां निराकुर्वन्नेन चेति ननु व्यापारवत्त्वगर्भकरणत्वस्य हेतुत्वेपि इदंउत्स्यंदाद्दोष

म्यनुकूलत्वोद्दनादिरूपव्यापारवृत्तिव्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह व्यापारभिन्नेत्यगर्भत्वाद्देवेति त त्व

त्कार्यानुकूलव्यापारभिन्नतत्करणत्वरूपकरणत्वस्यैव प्रकृतहेतूकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः एतदर्थ

मेव व्यभिचारानवस्थानिवारणार्थमेव व्यभिचारानवस्थयोरिति अभिधारूपकार्यस्य व्यापारभि

न्नकरणेशब्दादौ तदनुकूलव्यापारांतरानुपगमे व्यभिचारस्य तदुपगमे चानवस्थायाः प्रसंगा

ति दित्यर्थः शक्तिज्ञानादीपदार्थस्मरणाद्वीत्यर्थः शक्तिज्ञाने शब्दस्याजनकत्वेपाप्यथाश्रुतासंगतेरित

त्र किमित्साकांक्षायामितितुवकारिकायामपि अभिधाया भावनात्वोक्तेः किमित्याकांक्षोदयात् भाव्य

पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्येत्युक्तमित्यर्थः संबंधेतीत्यत्र तत्रेति पदानुषंगो बोध्यः केनेत्याकांक्षा

यामितिभावनात्वेकथितेभाव्याकांक्षायाइव कीदृशाकरणसहकारेण भाव्यमिति करणाकांक्षा

~~[illegible]~~ ४

अभिधा॰ यागश्च दृश्यात् संबंधेसाधुत्वमित्यर्थः प्रवृत्तिभावने शक्तिरूपसंबंधग्रहस्य कारणत्वं व्यवस्थापय
६ तिश्रुत्वसन्नस्येति अभिधादावग्रहीत लिङादिपदशक्तिकस्येत्यर्थः लिङ् पदात् लिङः पदनिष्ठा
भिधातः तच्छक्तिग्रहः अभिधादौ लिङादिपदशक्तिग्रहः सहकारी अभिधा विषयकप्रवर्तकज्ञा — ति
6 नद्वारा प्रवृत्तिजननेकरणविधया प्रवृत्तिभावनात्वनिर्वाहकइत्यर्थः विधिर्मां यागे प्रवर्त्तयती
तिज्ञाने पिवत्कायास्समा ध्येयागे प्रवृत्तिं भावयितुंकथमभिधाप्रभवतीसाकांक्षायामभिहितं
प्ररोचनेसादिकारिकाप्रतीकं व्याचष्टे प्ररोचने स्यादि प्ररोचना वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता इत्यादि स्त
त्यर्थवादः अवसीदतीति अवसीदंत्याः वल्लवद्वेषवशेन प्रवृत्तिजननेकुंठीभवंत्याः विधिशक्ते
रुत्तंभकतया द्वेषविघटनेनोपकारकतया उपयोगिनीति प्रवृत्ताविस्यादिः स्तत्यर्थवादस्य द्वे
कार षविघटकतयाप्रवृत्युपयोगित्वमुक्तिमाह प्रशस्तत्वज्ञाने इति क्षिप्रफलजनकत्वादिज्ञाने हस्व॰
६

इस[illegible]र्थः पुरुषप्रवृत्ते रिति अनुभवसिद्धत्वादिति शेषः स्मृतिः तत् ज्ञानजनकार्थवादः उत्तेजि
काशब्दशक्तेः कुंठतापनापिका भवतीति अनुभवानुरोधेन प्रशस्तत्वज्ञानस्य द्वेषविरोधित्वोपगमा
दिति भावः नन्विष्टसाधनताविधिपक्षेविश्वजितायजेतेसादौ फलकामबोधकपदाश्रवणस्य ले
विधितः सामान्यतइष्टोपस्थिसात् तद्विशेषाकांक्षोदयात्स्वर्गादिरूपफलविशेषबोधस्यावश्य
कतयातदनुपपत्तातदभिप्रायस्यतद्बोधकपदाभिप्रायस्यवाकल्पनमुपपद्यते अभिधायावि
ध्यर्थत्वेचतत्कल्पकविरह इत्याशंक्याभिधारूपभावनायाः यागादिरूपक्रियागोचरत्वप्रवृत्ते
नात्वज्ञानस्यप्रवर्त्तकत-यातस्यभाव्यतयाऽभिधायांप्रवृत्तस्यान्वयेनैव निर्वाहात्। तादृशान्वय
निर्वाहकभाव्याकांक्षासंपत्तये शब्दनिष्ठभावनात्वेनैवाभिधायां लिङादेः शक्तिरूपेस्यातेनरूपे
उ णतत्तस्यौपस्थितौ चतत्र प्रवृत्तस्यान्वयात्प्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तनात्वलाभः। अन्वयव

अभि·धा ल्लाभावात्प्रवर्त्तनात्वबोधेचाभिधायांप्रवर्त्तनात्वान्वयप्रयोजकस्यप्रवृत्तेःसफलत्वस्यज्ञानंयोग्यताज्ञा
१ नविधयापेक्ष्यतेतादृशीचयोग्यतानियमतोन्वयितावच्छेदकतयाभट्टमतेभासतेघटेनजलमाहृ
७ रेत्यादौछिद्रेतरत्ववत्शब्दजन्यबोधेतन्मतेपदानुपस्थितस्याभानात्तात्पर्यविषयप्रतीत्यनु
पपत्त्यायोग्यतोपस्थापकपदकल्पनायाआवश्यकत्वात्अतएवदिवाभोजीदेवदत्तःपीनइत्या
दौश्रुतार्थानुपपत्त्यारात्रिभोजीइत्यादिपदंकल्प्यतइतितेषांसिद्धान्तःइत्थंचविश्वजितायजेते
स्प४ त्यादावपिफलकामबोधकपदकल्पनंपर्यवसन्नुपपत्त्यैवेत्याहइदंचात्रेत्यादिनाअतिप्रसंगा ती
दितिअभिधादिपदाधीनाभिधाज्ञानात्लिङादिपदेऽनुसन्धस्यापितन्निष्ठस्वरूपसत्त्वाभिधा द
तोवाप्रवृत्तिप्रसंगात्•प्रवर्त्तनात्वेनतत्तत्क्रियागोचरप्रवृत्त्युत्पादकत्वेनज्ञातेलिशब्दरूपधर्म्य
शइत्यादिः।निष्फलेनिष्फलत्वेनज्ञायमानेदुःखैकफलेतत्त्वेनज्ञायमानेदुःखैकफलेतत्त्वेनज्ञा हेत्व
१

यमनु कर्मणि तत्ताकिं यागोचरप्रयत्नेतादृशत्नर्यत्वं प्रतीसर्य: तथाऽसाद्धकत्वेन ज्ञातुंशक्यत इति अत्रैव
न चेतस्य योग: सफलत्वरूपान्वयप्रयोजकरूपज्ञानविरहादिति भाव: भावनात्वेन फलोत्पादकत्वे
न ज्ञातायाअर्थभावनातोपि सेवेतिविशेष: तथाज्ञातुंशक्यता इत्यनुपपत्ते फलभावनात्वेन ज्ञाता
भिधाप्रवृत्तिहेतुरित्यनुषंगेनान्वय इति यथाश्रुतभाष्यानंनसम्यक् फलभावनात्वेनाभिधाज्ञान
स्यप्रवर्तकत्वे युक्त्या कथनात् उक्ताया: प्रवृत्ते: सफलत्वाज्ञानेभिधाया: प्रवर्तनात्वेनज्ञाना
शक्यतायास्तत्राहेतुत्वात् फलभावनात्वज्ञानस्यप्रवर्तनात्वज्ञाननिर्वाहकत्वे एवतादृशयु
क्तिसंगते: अभिधाया: फलभावनात्वबोधस्यैवप्रवर्तनात्वज्ञानेयोग्यताज्ञानविधया हेतु
त्वमेतद्ग्रन्थेनोक्तमित्यपि नसत् अभिधाया:स्वर्गादिफलभावनात्वेनज्ञानस्यप्रवर्तनात्वबोधोप
योगितायाप्रवंसीकारेभाष्याकांक्षानिवृत्तो पुरुषप्रवृत्ते भाष्यत्वेनान्वया निर्वाहात् प्रवर्तनात्व

श्रभि० ज्ञानस्यैवानुपपत्तेः प्रवृत्तिद्वारैवाभिधायाः फलभावनात्वेन तत्फलभावनात्वग्रहे प्रवर्तनात्वज्ञानस्य
८ योग्यताज्ञानविधयापेक्षणीयतापत्ताऽन्योन्याश्रयप्रसंगात् अभिधायाः फलभावनात्वेज्ञा
४ नस्य [illegible] प्रवर्त्तनात्वज्ञानोपयोगिता या विवक्षितत्वे अभिधाया निष्फलत्वं ज्ञान
स्यैव प्रवर्त्तनात्वबोधविरोधित्वं कथं नोचितम् निःफलादुःखैकफलावासे सनभिधाय
निःफलेदुःखैकफलेवा कर्मणि साधभिधानस्यासंगतिप्रसंगाच्च एवं च क्रियागतमिष्ट
साधनत्वं न विध्यर्थः अपितु अभिधागतमित्याशयमाह ये अभिधापदं अभिधान्वयमर्थ
भावनापरमिति ध्येयं भाव्यानुपस्थितौ भाव्यफलाभावेन तत्संभवः फलभावनात्वज्ञान भा
संभवः ननु यागादिक्रियाभावनात्वमेव योग्यतास्तु किं विश्वजितेसादौ फलबोधकपदकल्प
नेनेत्यत आह नचेति क्रियाभाव्या भाव्यत्वेनार्थभावनान्वयिनीत्यतीयोग्यताज्ञाननिर्वा हेरव
८

हिकाकष्टत्वात्स्वतोपुरुषार्थत्वात्तथा।चयागादिभावनात्वमात्रं प्रवृत्तेर्नाभिधाभाव्यत्वनि
र्वाहकं किंतु स्वर्गो स्यादृच्छयागादिभावनात्वमेव तत्त्ज्ञानार्थमपि स्वर्गादिफलोपस्थिते
एवंश्यकत्वे स्वर्गादिभावनात्वमेव प्रवृत्तावभिधान्वयप्रयोजकमस्तु इति भावः समभिव्या
स हृत फलं समभिव्याहृतपदोपस्थाप्य स्वर्गादिवं ज्ञाता अर्थभावनाप्रवर्त्तनात्वज्ञानोपयोगि
नीति शेषः अतएवार्थभावनायाः स्वर्गादिभावनात्वज्ञानानुरोधादेव फलं फलबोधकप
दं नन्वेतन्मतेपि विधिवाक्यादिष्टस्वर्गादिसाधनताबोधेन्यापमता विशेष इत्याशंक्य समा
धत्ते यद्यपीत्यादिना सेयं विधिनिष्ठत्वेनाभ्युपगतं अभिधा इष्टसाधनत्वबोधनिर्वाहप्र
वर्त्तनात्वबोधोपयिकी इति विशेषः इत्युपलक्षणं नैतन्मते इष्टसाधनत्वे विधिशक्तिरपितु
भावनात्वेनोपस्थितायां भावनायां स्वर्गादिपदोपस्थाप्यस्वर्गादेर्कुसप्तिवैचित्र्येण भाव्यतया
इष्टसाधनत्वपर्यवसिता ३

आभिधा अन्वयादेवेष्टसाधनताबोधः तद्बोधोपियोग्यताज्ञाननिर्वाहाय ननु प्रवर्त्तकस्यायमते तु
सर्वत्रैवेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतयेष्टसाधनत्वत्वेन लिङादेः शक्तिरित्यस्ति विशे
९ षो बोध्यः नित्यसंध्यावन्दनादिविधौ नित्यत्वं प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वं नित्यगो
१ चरत्वं वा फलेरसिधाभाव्यत्वेनान्वययोग्यत्वं इत्यवधेयं तदेव फलेरिष्टसाधनत्वमेवक्रि
यागतमिष्टसाधनत्वं विनानेसाक्षिसस्यानुपपत्तिप्रमाणलभ्यस्य तदिष्टसाधनत्वस्य
बोधोपिमहानुमत इति शेषः प्रवर्त्तनात्वज्ञानानुकूलालिङः प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने इष्टपकृश
क्तिर्न तु प्रवर्त्तनात्वेनाभिधायांशक्ति भावनायां भाव्यत्वेन प्रवृत्तेरन्वयादेव प्रवृत्तिभावना
त्वरूपप्रवर्त्तनात्वलाभे तेन रूपेण शक्तौ मानाभावात् शक्त्यैव प्रवृत्तिभावनात्वरूपप्रवर्त्तना
त्वलाभे भाव्याकांक्षानुदयात्वतन्मते ऽचेतनव्यापारसाधारणस्य भावनात्वस्यैवारव्यातत्व हेत्व
क्रियेष्टसाधनत्वस्य प प्रवर्तनात्वेति ९

तसामान्यशक्यतावछेदकतया न सामान्यशक्तिः ततः प्रवर्तनात्वबोधौपयिकः प्रवृत्तित्वावछि
न्नलाभः इत्यनन्यलभ्यतया विधिप्रत्ययस्य प्रवृत्तित्वावछिन्ने शक्त्यंतरं आख्यातसामान्य
वाच्यभावनायां प्रवृत्तित्वावछिन्नस्याभेदान्वयः सामान्यविशेषशक्तिभ्यां प्रवृत्तित्वभा
वनात्वाभ्यां भावनायाएकत्र द्वयमितिरीत्यासमूहेववाबोधः भावनात्वज्ञानेति शब्द
भावनात्वज्ञाने सर्थः तदनुकूलाव्यतेनैवरूपेणशक्तिः प्रवृत्त्यनुकूलाशब्दस्य प्रवर्तकत्व
निर्वाहिकाभिधारूपा तन्मते कार्यानुकूलशक्तिनियतत्वात् कारणतायाः अपरस्त्वज्ञा
नानुकूलाइतिशब्दभावनात्वेनाभिधाज्ञानानुकूलाएका प्रवृत्तित्वेन तद्बोधौपयिकी
अपराभावनात्वेनार्थभावनात्वेनार्थभावनाबोधिकाआख्यातसामान्यस्यापराशक्तिरि
तिप्रवृत्तिरूपास्तिस्रः शक्तयइत्यर्थः एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ शब्दति[illegible]भावनाभाक्तया

अभिधा गकरणकस्वर्गोत्पत्त्यनुकूलप्रवृत्तिरूपभावनावान् स्वर्गकाम इत्याकारकान्वयबोधः शाब्द
१० विशेष्यकोविपरीतबोधश्च शाब्दे अभिधारूपभावनायाँ ऽत्यकुशक्तितः संभवन्नपि हेयः प्र च
10 यमांतपदार्थस्य विशेष्यत्वान्न तस्यापि त्यागे प्रथमाया एवानुपपत्तेः कृतिविशेषणतया
कर्त्तुर्विवक्षितत्वे तृतीयापाया एवसाधुत्वात् क्रियायाः फलभवने करणतया ऽन्वयस्यैवेन
भावनिस्साकांक्षानिवृत्त्यनुरोधात् स्वीकारेपि क्रियाद्वारैव हेतोः स्वर्गोत्पादकस्वभा
वांतर्गतमेव क्रियानुकूलत्वभानं उत्तरकालीनं वेति दर्शितप्रवर्त्तकधीनिर्वाहः अर्थभाव
नोपकारकस्य प्रयाजादेः शब्दभावनोपकारकप्ररोचनायां ...त्करणशक्तिग्रहस्य न
न चैं शाब्दबोधे भानं तदुपस्थापकसाकांक्षपदाभावात् किंतूत्तरकालं कथंचिल्लाभमिति
समासः संकेतभिन्नाया अभिनि शब्दस्यप्रयोगादिव्यवर्त्तका अभिधाख्यपदार्थान्तरं वत्वानुपगमे हेरंब
तथास्वर्गाद्युत्पादकत्वभाव १०

शब्दो यागमभिदधाति। तत्र कोऽभिधापदार्थः इत्याकांक्षानिवृत्त्यर्थं संकेतभिन्नत्वमुक्तं तथा
च संकेत एव तत्राभिधापदार्थः अप्रवर्त्तकशब्देपि अर्थाभिधानत्वव्यवहारात् वचधातुस
क मानार्थकस्याभिपूर्वधाञः संकेतरूपवृत्तिबोधकतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः उक्तानुमानमेवमा
नं इत्याशंक्य तत्रासिद्धिमाह शब्दस्येति व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिवलेनेति व्युत्पादकस्य व्यवहा
रदर्शनेनेत्यर्थः ज्ञानमात्रेति मात्रपदलभ्यं प्रवृत्तिजनकत्वावधारणव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति ने
त्विति स्वप्रवृत्तौ ज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् इयं प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिव
दित्यनुमानेन सा ज्ञानं प्रवृत्तिजनकत्वेन कल्पयितव्यात् हेतुतया प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधेन उप
स्थितशब्दस्यैवावधारणात् प्रवृत्तौ चान्यत्र क्लृप्तहेतुताकज्ञानेनान्यथासिद्धतया शब्दस्य
कारणत्वावधारणासंभवादिति भावः अभ्युपेत्याह भावेवेति शब्दे प्रवृत्तिजनकत्वस्य

अभिधा. सत्त्वेवेत्यर्थः आवश्यकेति शब्दाद्यनधीनप्रवृत्तिस्थले लाघवात् प्रवृत्तिसामान्येऽवश्यक
११ त्वघकारणताकेत्यर्थः राजाज्ञादिस्थलेपि राजनिग्रहरूपानिष्टनिरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव त्वमि
संभवादितिभावः अभिधालक्षणव्यापारानपेक्षणादितितथा च साक्षादृसाधननिष्टसाध
नतायाव्यापाराधीनत्वानियमान्नाभिधासिद्धिरितिभावः तथापि स्वनिष्टव्यापारजनक
त्वसाधकोक्तनियमादभिधासिद्धिर्निःप्रत्यूहैवेत्याशंक्यातादृशनियमं दूषयति नचे [redacted]
तितथा अभिधासिद्धिः अप्रयोजकतया व्यापकतावच्छेदकाघटकतयार्थविशेषणत्वात् व्य
विशेषणवैयर्थ्यनिबंधनासिद्धेः व्यापकेव्यर्थविशेषणताया अदोषत्वमाशंक्याह व्याप्ती
तिव्यनुमितिकरणत्वात् तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वविरहाच्चेतिशेषः तदिदमुक्तमितिक्रिये
ष्टसाधनतायाः प्रवर्त्तकत्वस्यावश्यकत्वमेवोक्तमित्यर्थः एवं चासत्त्यपीत्यादिमूलस्याभि हेरंब
११

धाज्ञानासत्त्वेपि इष्टसाधनतादिज्ञानात्प्रवृत्तेः स्वहेतुताया आवश्यकत्वात् तल एव सर्वत्र
वृत्तिनिर्वाहादभिधादिज्ञानहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारे ऽपि प्रवृत्ति
२ विशेषे हेतुत्वसंभवात् व्यतिरेकव्यभिचारेण हेतुताखंडनपरतायास्तद्ग्रंथस्यासंभवा
त् यद्यपि शब्दसमवेतशब्दव्यापाररूपाभिधाज्ञानाभावेपि शब्दसमवेतशब्दव्यापाररूपा
भिधाज्ञानाभावेपि प्रवृत्तिरित्थं यथाश्रुतमूलार्थो ऽप्रसिद्धिदूषणग्रस्तस्तथापि शब्दसम
वेतज्ञानस्य शब्दव्यापारज्ञानस्य वा ऽभावे सत्यपीत्यर्थः तस्मिन्निसादि हेतुरभिधाज्ञानस्य
स्याप्रवर्त्तकत्वेन [redacted] संगच्छते नैय्यायिकादीनामभिधानभ्युपगमात् तज्ज्ञानसत्त्वघटि
तहेतोरप्रसिद्धेरित्यस्य येवस्य [redacted] माणतयासेकल्पा एवं आदिज्ञानाप्रवर्त्तकत्वे तादृशहेतुद
यं दर्शयति तस्मिन्निति उक्तसाध्येषु अभिधाज्ञानादिरूप कथितपक्षान्वितसाध्येषुध्ये

साध्यस्यसर्वत्रैक्येविविशिष्टस्यनानात्वात्तवक्तृवचनंयथायोगमितियत्नयस्यसंगतिस्तत्रै
वप्रत्येकंहेत्वोरन्वयात्ननुसर्वत्रैवहेतुद्वयस्येसमर्थः नचाभिधाज्ञानेऽसत्यपीतिहेतुर्य
थाशब्दनिष्ठत्वशब्दव्यापारत्वरूपमभिधात्वघटकदलद्वयंविशकलितमुपादायव्याख्या
यतेतथातस्मिन्निर्सिद्धिहेतुरपिशब्दनिष्ठविषयकशब्दव्यापारविषयकज्ञानसत्त्वेपी
तिव्याख्यानुशक्यतेतादृशस्यशब्दत्वस्यशाब्दबोधादिविषयकज्ञानस्यप्रसि[illegible]रिति द्ध
कथमभिधापक्षेतादृशहेतुपरित्यागइतिवाच्यंतादृशज्ञानसत्त्वेकदाचिदप्रवृत्तावपि
पिशब्दनिष्ठव्यापारविषयकत्वेनज्ञानहेतुतायामन्वयव्यभिचारविरहेणतादृशरू
पेणहेतुत्वस्यनिराकरणायोगात्। इदंत्ववधेयंयद्यपिसंकल्पादिज्ञानंनप्रवृत्तियोग्यं
प्रवृत्त्यनुपधायकत्वादितियथाश्रुतानुमानेमार्गसिद्धिःसंकल्पादिज्ञानत्वंनप्रवृत्ति

योग्यतावच्छेदकं प्रवृत्त्यनुपधायकवृत्तित्वादिसत्त्वाभागासिद्धिविरहेपि व्यभिचारः स्फुट ए
वतथापि संकल्पादिज्ञानत्वं न प्रवर्त्तकतावच्छेदकं तत्त्वेमानाभावात् इत्यनुमानमेवात्राभिम
तं अत्र च यत्र क्रियाज्ञानमात्रं न तु संकल्पादिज्ञानं तत्र प्रवृत्त्यभावः संकल्पादिज्ञानाभा
वादिति संकल्पादिज्ञानत्वस्य प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वं प्रामाणिकं इत्यसिद्धिशंकाया
मुक्तं तस्मिन्नसत्यप्रवृत्तेरिति इष्टसाधनत्वादिज्ञाने सत्यपि संकल्पादिज्ञाने सत्यपि अप्रवृ
त्व त्तेरिष्टसाधनज्ञानादिविरहस्य एवावश्यकतया प्रवृत्त्यभावप्रयोजको न तु संकल्पादि
ज्ञानाभाव इति दर्शितयुक्तिविरहात् मानाभावरूपहेत्वसिद्धिरिति भावः भट्टेन सममिति वादे
शब्दसमवेतविषयकत्वेन शब्दव्यापारविषयकत्वेन वा घटितो धर्मो न प्रवर्त्तकतावच्छे
दकः तत्त्वे मानाभावात् इत्यनुमेयं क्रियाज्ञानमात्रदशायामप्रवृत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नाभा

अभिधा० वएवप्रयोजकइतिमानसत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्याशंकापरिहारांयोक्तमस्तस्यायीतितथाचत
१२ द्रूपावच्छिन्नाभावोनकार्याभावेइष्टसाधनतादिज्ञानाभावासहितःप्रयोजकःशब्दान
धीनप्रवृत्तिस्थलेतदभावसत्वेनाप्रवृत्तसायत्तेरिसावश्यकेष्टसाधनत्वादिज्ञानाभा
13 वएवप्रयोजकःइतिनोक्तमानावकाशइत्यभिप्रायःसंकल्पापूर्वज्ञानाप्रवर्तकत्वपक्षेप्य
सत्यपीष्टसाधनत्वादिहेतुःसंगच्छतेभावनाज्ञानाहेतुत्वेचपूर्वोक्तएवहेतुःफलिसाध्यताज्ञानस
त्वेकृतिरूपभावनाज्ञानस्यावश्यकत्वादसत्यपीतिहेतुसंगतेरितियथायोगमभिसमभिहितव
तोभिप्रायस्याशयःप्रवृत्तिदर्शनेनविधिशब्दश्रवणेप्रवृत्तिप्रयोजकत्वावधारणेनशक्तिक
ल्पयतीत्यनेनान्वयःशक्तिमित्यस्यतत्रतदुपपादिकंविधिपदस्येत्यादिःतादृशीचप्रवृत्ति
व कौतेनबालकेनएवमप्यौच्छायांलिङःशक्तावपिज्ञानमात्रेजन्यतेतिशक्तेर्ज्ञानोपापत्वा हेरव
१२

दिति भावः नचतत् प्रवर्त्तकमितिस्वरूपसत्या एवेच्छायाः स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणादिति भा
वः एवंचेच्छायां न लिङादिशक्तिकल्पनसंभवः तच्छक्तेः स्वरूपसदिच्छारूपप्रवर्त्तकपायानुप
इति पादकत्वात् एवंच यं सा लिङर्थ इत्युक्तमित्याशयः स्वर्गकामेतिइष्टमायातः स्वर्गकामपदस्थ
कमुधातोरिच्छार्थकत्वेपि ततः क्रियायामिच्छाविषयत्वाप्रतीतेः प्रवर्त्तकत्वप्रतीतिर्निर्वाहा
यकामनायां विधिशक्तिकल्पनसंभवात् नन्विच्छाशक्तिरिच्छामेवस्वरूपसतीमुपपादये
ति अतइच्छायां लिङ्वाच्यत्वं दुर्वारमेवेतिभ्रमं निराकरोति न चेति बाधादिति वाचकेवाच्य
इत्यर्थः जनकताविरहस्य सर्वसंमतत्वात् तत्रेसादिमूलेच्छासंकल्पज्ञानं प्रवर्त्तकतायानिराकृतत्वा स्यैव
नास्य त् स्वरूपसदिच्छायाः प्रवर्त्तकत्वमपि नादिनो मतमित्यपि बोध्यं वैदिके वेदबोधितयागादौ तद
ज्ञानस्यैवज्ञानकतया क्रियाज्ञानस्यैवापूर्वत्वव्याघातात् इति अपूर्वत्वेन विधिप्रत्ययशक्ति

ते०

नर

अभिधा. ग्रहस्य विधिजन्यबोधात्पूर्वं स्वीकारे तादशबोधात्प्रागनुपस्थितत्वरूपापूर्वत्वस्यानुपपत्तेरि
१४ त्यर्थः शब्दबोधात्पूर्वमपूर्वमानाभावेन शक्तिग्रहानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या अपूर्वपदात्स्वपूर्व
जनको याग इत्यादिशब्दात्प्रवृत्त्यापत्तेरित्यनुभवविरोधेनेष्टापत्त्ययोगो बोध्यः तज्ज्ञा
15 नमितिक्रियाविषयकत्वेनेत्यादिः सर्वाख्यातसाधारणत्वात् भावनाया आख्यातसामा
न्यवाच्यत्वात् लङादितः प्रवृत्त्यापत्त्या साधारणलिङाद्यर्थत्वाभावेन विधित्वानुपपत्त्या
च नोचितमिति सर्वत्र न हेतुद्वयान्वय इति पदकृत्यं बीजं स्वयमेवाह हेतुद्वयेत्यादिना॥ ॥ श्रि
॥ ॥ इत्यभिधारहस्यं॥ ॥

हेरंब
२४